

تعلیقات

فخرالدین حسینی سّماکی

شرح تهذیب المنطق جلال الدین دوانی

و
رسالة آداب البحث والمناظرة

تصحیح و تحقیق

زیر نظر

کارگروه بنیاد حکمت اسلامی صدرا

آیت الله سید محمد خامنه‌ای

سرشناسه: حسینی استرآبادی، محمدبن حسین، ۹۹۱۸-۹۸۴ق.
عنوان قراردای: حاشیه تهذیب المنطق. شرح: تهذیب المنطق والکلام. شرح: رساله آداب البحث والمناظره.
عنوان و نام پدیدآور: تعلیقات فخرالدین حسینی سماکی بر شرح تهذیب المنطق جلال‌الدین
 دوانی و رساله آداب البحث والمناظره/ زیرنظر سیدمحمد خامنه‌ای؛ تصحیح و تحقیق کار گروه
 بنیاد حکمت اسلامی صدرا؛ سرویراستار مقصود محمدی.
 مشخصات نشر: تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا، ۱۴۰۰.
 مشخصات ظاهری: دوازده، ۴۰۴ ص.

شابک: 978-622-96374-7-0

وضعیت فهرست نویسی: فیفا
یادداشت: مقدمه کتاب به زبان فارسی است. **یادداشت:** کتاب حاضر شرحی است بر
 «حاشیه تهذیب المنطق» تألیف دوانی که خود شرحی بر «تهذیب المنطق والکلام» تفتازانی است.
یادداشت: کتابنامه به صورت زیرنویس

موضوع: دوانی، محمدبن اسعد، ۸۳۰-۹۹۰۸ق. حاشیه تهذیب المنطق -- نقد و تفسیر
موضوع: تفتازانی، مسعود بن عمر، ۷۲۲-۷۹۲ق. تهذیب المنطق والکلام -- نقد و تفسیر
موضوع: منطق -- متون قدیمی تا قرن ۱۴ Logic, Ancient—Earli works to 20th century
شناسه افزوده: خامنه‌ای، سیدمحمد، ۱۳۱۴ - **شناسه افزوده:** Khamenei, Seyyed Mohammad
شناسه افزوده: محمدی، مقصود، ۱۳۱۰- **شناسه افزوده:** Mohammadi, Maghsoud
شناسه افزوده: دوانی، محمدبن اسعد، ۸۳۰-۹۹۰۸ق. حاشیه تهذیب المنطق. شرح
شناسه افزوده: تفتازانی، مسعود بن عمر، ۷۲۲-۷۹۲ق. تهذیب المنطق والکلام. شرح
شناسه افزوده: بنیاد حکمت اسلامی صدرا

شناسه افزوده: Sadra Islamic Philosophy Research Institute

رده بندی کنگره: BC۶۶ **رده بندی دیویی:** ۱۶۰
شماره کتابشناسی ملی: ۸۷۱۵۵۲۱ **اطلاعات رکورد کتابشناسی:** فیفا

تعلیقات فخرالدین حسینی سماکی

بر شرح تهذیب المنطق جلال‌الدین دوانی

و رساله آداب البحث والمناظره

زیرنظر: آیت‌الله سیدمحمد خامنه‌ای تصحیح و تحقیق: کارگروه بنیاد حکمت اسلامی صدرا

سرویراستار: دکتر مقصود محمدی

چاپ اول، زمستان ۱۴۰۰، ۲۰۰ نسخه

قیمت گالینگور: ۲۲۵۰۰۰ تومان

نشانی: تهران، بزرگراه رسالت، روبروی ضلع شمالی مصلای بزرگ تهران،
 مجتمع امام خمینی(ره)، ساختمان ۱۲، انتشارات بنیاد حکمت اسلامی صدرا
 صندوق پستی: ۱۵۸۷۵/۶۹۱۹، تلفن: ۸۸۴۹۳۸۰۱-۲ و ۸۸۱۵۳۵۹۴ و دورنگار: ۸۸۴۹۳۸۰۳

کلیه حقوق متعلق به بنیاد حکمت اسلامی صدرا است.

ISBN: 978-622-96374-7-0

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۶۳۷۴-۷-۰

فهرست مطالب

مقدمة تصحيح	سه - دوازده
تعليقات شرح تهذيب المنطق	۱ - ۳۷۹
مقدمة الكتاب	۴
مقدمة المنطق	۳۷
مبحث الدلالة و الأفراد و التركيب	۱۵۵
المعاني المفردة	۲۳۴
النسب الأربعة	۲۴۹
الكليات الخمس	۳۰۲
رسالة آداب البحث و المناظرة	۳۸۱ - ۴۰۴

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

شرح حال و آثار قلمی حکیم فخرالدین سماکی

میرفخرالدین محمد بن حسین حسینی استرآبادی معروف به محقق فخری، از جمله حکمای مشهور شیعی در قرن دهم هجری است. تاریخ تولد وی بطور دقیق مشخص نیست ولیکن برخی نویسندگان سال تولد وی را ۹۱۸ ق ذکر کرده‌اند که بدون ذکر منبع استناد چندان مؤثق به نظر نمی‌رسد. برخی زادگاه وی را قریه سماک از توابع استرآباد خوانده و برخی شهر قزوین^۱ را که در آن روزگار پایتخت ایران بود دانسته‌اند.^۲ اما این احتمال که در استرآباد به دنیا آمده باشد و در قزوین رشد و نمو یافته باشد. قابل قبول به نظر می‌رسد. وی پس از تکمیل مقدمات علوم و فنون ادب، به علوم عقلی پرداخته و در نزد حکیم عالیقدر، میر غیاث‌الدین منصور دشتکی شیرازی (و. ۹۴۸ ق)، هنگامی که در قزوین اقامت داشته، تلمذ نموده‌است. وی همچنین فقه و اصول فقه را نیز نزد دیگر عالم بنام آن دوران محقق کرکی آموخت. گویا برای مدتی هم سماکی شیخ الإسلام سبزواری بوده است.

از وی با القابی چون «الجلیل الفاضل، العالم العامل، خلاصة الأبرار، وزبدة

الأخيار» یاد شده است.^۱

او مورد اعتماد طلاب و مورد وثوق عالمان بوده است. چنانکه نقل است شهید ثانی در حرم امیرالمؤمنین (علیه السلام) با او ملاقاتی داشته و از او خواسته بدون هیچ گونه تعارف و فقط در راه رضای خدا دربارهٔ اجتهاد وی داوری نماید و چنانچه به درجهٔ اجتهاد نایل شده است به او بگوید؛ فخرالدین سماکی تصریح به اجتهاد وی نموده و شهید ثانی بسال ۹۴۷ ق اجتهادش را اظهار داشته است.^۲ فخرالدین در نزد شاه طهماسب صفوی نیز مورد توجه و احترام بوده و به انجام امور دیوانی در دربار او اشتغال داشته است.

حوزهٔ درس سماکی از جمله حوزه‌های درسی پررونق و پربرآیند آن دوران بوده و همه روزه عدهٔ کثیری از طلاب علوم معقول و منقول در درس او حاضر می‌شدند و از محضر وی بهره‌ها می‌بردند. میرزا سیدابراهیم حسینی همدانی معروف به قاضی زاده (و ۱۰۲۶ ق) - که پدرش در همدان منصب قضا و تصدی امور شرعی را عهده‌دار بود^۳ - و نیز نورالدین محمدقاضی اصفهانی (و ۱۰۰۰ ق) از فقها و شعرای مشهور صفویه متخلص به «نوری» از جمله شاگردان شناخته شده فخرالدین سماکی بوده‌اند.^۴ در برخی منابع متأخر از میرداماد (۹۶۹ - ۱۰۴۰ ق) بعنوان شاگرد دیگر وی یاد شده‌است؛ اما آنچه در منابع متقدم آمده این است که میان آن دو در دربار شاه طهماسب مناظره و گفتگویی بوده است.^۵ تاریخ وفات او سال ۹۸۴ ق ذکر شده است. مقام والای او در حکمت و دانشهای عقلی از آثار و تألیفاتش هویداست.

مهمترین آثار قلمی شناخته شده وی در منابع و فهرس عبارتند از:

۱. آداب البحث والمناظرة: (ضمیمه این کتاب) این اثر رساله مختصری است در

۱) الذریعة، ج ۲، ص ۸۶. همان.

۲) النی والألقاب، ج ۳، ص ۵۰. تاریخ عالم آرای عباسی، ج ۱، ص ۱۸۶.

۳) حدوث دهری در آثار میرداماد: جستاری در آراء و افکار.

بیان چگونگی بحث و جدل و مناظره - بسان شاخه‌ای از علم منطق - و دارای مثالهای تطبیقی در مغالطه برای تمرین مبتدیان که در سال ۹۵۸ هـ ق بنا به درخواست بعضی از دوستان اندیشمند خود و سایر محصلین از وی نگاشته شده است. در فهرست دست نوشته‌های ایران (دنا) پنجاه و چهار نسخه از این اثر متعلق به کتابخانه‌های مختلف فهرست گردیده است.^۱ گویا نسخه شماره ۱۸۳۹۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی - که در این تصحیح مورد استفاده قرار گرفته - بخط مؤلف است.

۲. حاشیه بر حاشیه (شرح) محقق دوانی بر تهذیب المنطق تفتازانی: (کتاب حاضر). تهذیب المنطق اثر مشهور سعد الدین تفتازانی (۷۲۲ - ۷۹۲ هـ ق) از علما و منطقدانان بزرگ قرن هشتم هجری است که جلال الدین دوانی (۸۳۰ - ۹۰۷ هـ ق) بر آن، حاشیه و شرحی تحت عنوان «عجالة» نگاشته است. علامه دوانی از حکما و متکلمان بزرگ قرن نهم و دهم بوده و در همه علوم متداول زمان خود بخصوص علوم عقلی، تبخّر داشته، پیرو مذهب شافعی و از نظر اصول عقاید، اشعری بوده، ولی در نهایت به مذهب شیعه اثنی عشری گرویده است. از وی آثار متعددی باقی مانده که تعداد آنها ۱۸۴ اثر ذکر شده است. کتاب نورالهدایه فی الإمامة یکی از آثار اوست که بعد از گرویدن به مذهب تشیع آنرا نگاشته است. حاشیه سماکی بر حاشیه (شرح) دوانی تا پایان مبحث کلیات خمس را شامل می‌شود.

تاریخ تألیف این اثر در نسخه ۱۸۳۹۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی به خط مؤلف سال ۹۵۳ هـ ق ذکر گردیده است. در فهرست دست نوشته‌های ایران (دنا) هشت نسخه از این اثر متعلق به کتابخانه‌های مختلف فهرست گردیده است.^۲

۳. حاشیه بر الفوائد الضیائیة جامی: کتاب الفوائد الضیائیة شرحی است که عبدالرحمان جامی در قرن نهم هجری برای مطالعه فرزندش ضیاء الدین یوسف -

(۱) درایتی، فهرست دست نوشته‌های ایران (دنا)، ج ۱، ص ۲۶ - ۲۷.

(۲) درایتی، فهرست دست نوشته‌های ایران (دنا)، ج ۴، ص ۱۷۰.

که در آن زمان به تحصیل مقدمات زبان عربی اشتغال داشته - بر کتاب کافیہ ابن الحاجب نگاشته است. سماکی حاشیہ‌ای بر این کتاب نحوی نوشته است. یک نسخه از این اثر، بشماره ۳۰۴۲/۱ بدون تاریخ کتابت و به خط نستعلیق، در کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی فهرست شده است.^۱

۴. حاشیه بر مواقف ایجی: کتاب مواقف قاضی عضدالدین ایجی و شرح میر سید شریف جرجانی بر آن از جمله کتب تأثیرگذار در حوزه فلسفه و کلام اسلامی است که فخرالدین سماکی علاوه بر نقل مطالب مختلف از این دو اثر در آثار فلسفی - کلامی خود، یک حاشیۀ هفت صفحہ‌ای نیز بر برهان استنباطی صاحب مواقف درباره اثبات واجب‌الوجود نگاشته که طبق بیان خود وی برای تحقیق مواردی است که صاحب مواقف دچار لغزش قدم و طغیان قلم شده است، نسخه‌ای از این اثر بشماره ۱۲۴۰ - ۵ در کتابخانه و مرکز اسناد ملی ایران موجود است.

۵. حاشیه بر شرح هدایة الحکمة میبدی^۲: کتاب هدایة الحکمة تألیف اشیرالدین ابهری (م ۶۶۳ هـ) در سه قسم منطق، طبیعیات، والهیات تبویب یافته است. این کتاب بدلیل بیان اجمالی و دقیق اصول مطالب منطقی و طبیعی والهی از بدو نگارش، در حوزه‌های درسی مورد توجه اساتید فن و طلاب علوم عقلی واقع گردیده و شروح و حواشی متعددی توسط استادان و مدرسین فلسفه بر آن نگاشته شده است.

شرح کمال الدین میبدی بر دو قسم: طبیعیات والهیات هدایة الحکمة ابهری از

۱) درایتی، فهرست دست نوشته‌های ایران (دنا)، ج ۴، ص ۳۴۵ و فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیة

الله مرعشی نجفی، ج ۸، ص ۲۵۲.

۲) البتہ دو اثر دیگر بنام «الجوابات» (الذریعه، ج ۲، ص ۸۶) و «حاشیه بر روض الجنان» (مرآة الکتب، ص

۱۷۰) نیز به وی منتسب گردیده است.

جمله مهمترین شروح این اثر می‌باشد.^۱ سماکی بر قسمتی از طبیعیات این شرح، تعلیقات نوشته است. در فهرست دست نوشته‌های ایران (دنا) هفتاد و شش نسخه از این اثر متعلق به کتابخانه‌های مختلف فهرست گردیده است.^۲

شرح میبدی بر هدایة الحکمة و حاشیه فخرالدین سماکی بر آن، تأثیر بسزایی در تطوّر مباحث مطروحه حکمی و فلسفی نهاده‌اند بطوری که حکیم صدرالمآلهین شیرازی در شرح هدایة الحکمة خویش بارها از نظرات این شارح (میبدی) و محشی (سماکی) یاد کرده است. ملاصدرا از حاشیه سماکی بر شرح هدایة الحکمة میبدی با عنوان «الحواشی الفخریة» نامبرده است: «فاندفع ما فی شرح القاضي ... وكذا ما فی الحواشی الفخریة علیه ...» این اثر بضمیمه تفسیر آیة الکرسی با تصحیح کار گروه بنیاد حکمت اسلامی صدرا اخیراً چاپ و منتشر شده است.

ع حاشیه بر شرح تجرید قوشچی کتاب تجرید الاعتقاد از جمله آثار معروف فلسفی و کلامی خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷ - ۶۷۲ هـ) است که از بدو نگارش در قرن هفتم مورد توجه بسیاری از علما قرار گرفته و شروح زیادی بر آن، نوشته شده که شرح قوشچی (و. ۸۷۹ ق) که بعنوان شرح جدید تجرید شناخته می‌شود نیز یکی از معتبرترین شروح این اثر است. سماکی بر هر یک از بخشهای سه‌گانه این شرح، حواشی جداگانه نگاشته است. بخش نخست حاشیه بر مبحث ماهیت و علّت و معلول (امور عامه) است؛ دوم حاشیه بر مبحث جواهر و اعراض است که تحت عنوان «حاشیة الجواهر» شناخته می‌شود و با محاسبه ابجدی حروف عنوان، سال تألیف این اثر یعنی ۹۶۵ هـ دانسته می‌شود. سوم حاشیه بر مقصد سوم شرح تجرید در اثبات صانع و صفات آن است که تحت

(۱) شرح هدایة الحکمة میبدی بعنوان رساله دکتري آقای علیرضا جوانمردی ادیب مورد تصحیح انتقادی قرار گرفته است.

(۲) درایتی، فهرست دست نوشته‌های ایران (دنا)، ج ۴، ص ۱۷۰.

عنوان «اثبات الله» شناخته می‌شود و با محاسبه ابجدی حروف عنوان، سال تألیف این اثر یعنی ۹۴۱ هـ ق دانسته می‌شود این کتاب شامل مقصد سوم یعنی در «اثبات الله» می‌باشد. در فهرست دست نوشته‌های ایران (دنا) سه نسخه از حاشیه امور عامه، نه نسخه از حاشیه الجواهر و بیست و هشت نسخه از اثبات الله متعلق به کتابخانه‌های مختلف فهرست گردیده است.^۱

۷. تفسیر آیه الكرسي: سماکی تألیف این اثر را بسال ۹۵۲ هـ ق به زبان فارسی بر مشرب اهل فلسفه و کلام به پایان رسانده و به شاه طهماسب صفوی تقدیم نموده است. در فهرست دست نوشته‌های ایران (دنا) سیزده نسخه از این اثر متعلق به کتابخانه‌های مختلف فهرست گردیده است.^۲ تفسیر آیه الكرسي تنها اثر فخرالدین است که تاکنون بصورت چاپ حروفی منتشر گردیده است.^۳ وی پس از بیان فضیلت قرائت آیه الكرسي و ذکر ده فایده مستفاد از آیه الكرسي - تحت عنوان «عشره کامله» که در باب واجب الوجود و صفات ایجابی و سلبی او است - به شرح مفردات آیه پرداخته است.

قابل توجه علاقمندان علوم عقلی و پژوهندگان سیر فلسفه در مکتب شیراز:

مجموعه آثار فلسفی - کلامی حکیم فخرالدین سماکی در سه جلد با تصحیح انتقادی کار گروه بنیاد حکمت اسلامی صدرا چاپ و منتشر شد، امید که در غنا بخشی به تحقیقات فلسفی مفید واقع شود.

شیوة تصحیح

متن کتاب و رساله از روی یکی از نسخه‌های خوانا (بعنوان اصل) استنساخ شده و سپس نسخه‌های دیگر با آن مقابله و تفاوت‌های آنها در پانویست قید

۱) درایتی، فهرست دست نوشته‌های ایران (دنا)، ج ۴، ص ۲۴۷ - ۲۴۸.

۲) درایتی، فهرست دست نوشته‌های ایران (دنا)، ج ۲، ص ۱۰۶ - ۱۰۷.

۳) بهار دوست، تفسیر آیه الكرسي میرفخرالدین حسین حسینی استرآبادی، مجله آفاق نور، شماره ۹،

گردیده اما در عین حال اگر در مواردی تشخیص داده شده که بعضی از کلمات و یا عبارات نسخه‌های دیگر صحیح و یا صحیح‌ترند همان عبارات در متن آمده و عبارات نادرست نسخه اصل در پاورقی بعنوان نسخه بدل نوشته شده است. در تشخیص عبارات صحیح و یا صحیح‌تر و گزینش آنها بعنوان متن و همچنین در تفکیک بندها و ضبط نشانه‌ها و علائم سجاوندی که در فهم و القاء درست مطالب نقش اساسی دارند، حداکثر تلاش و دقت لازم به عمل آمده ولی با این حال قطعاً خالی از تشخیص اشتباهی و یا غفلت و سهوالقلم نیست. لذا از خوانندگان و پژوهندگان محترم انتظار داریم این اشتباهات را کریمانه تذکر فرمایند تا در چاپ‌های بعدی اصلاح شود.

نشانی سوره‌ها و آیات قرآن کریم و منابع احادیث در پاورقی بیان شده است. منابع مطالب منقول از اقوال فلاسفه و عرفا نیز تا جایی که ممکن بوده پیدا و مشخص شده و در پانویست آمده است. ولی در عین حال در موارد خیلی معدود موفق به یافتن منبع نشده‌ایم.

تفاوت نسخه‌ها در تذکیر و تأنیث افعال به دلیل کثرت موارد اختلاف و عدم ترتب فواید علمی قابل توجه، در پاورقی نیامده است. کلماتی که بعضی از حروف معجم آنها نقطه نداشته‌اند نیز در نسخه بدل‌ها قید نشده است.

جایگزین کلمات و یا عباراتی که در هیچیک از نسخه‌ها نبوده و یا به صورت غلط، ضبط شده بود، در متن داخل کروشه «[]» قرار گرفته است. نسخه بدل‌های جایگزین در پاورقی، بعد از رموز نسخه‌ها عیناً ذکر شده است. در جایی که نسخه بدل‌های چند نسخه یکسان بوده، رموز نسخه‌ها به وسیله علامت ویرگول «» جدا شده ولی در صورتی که نسخه بدل‌های نسخه‌ها متفاوت بوده، به وسیله علامت ممیز «/» تفکیک شده‌اند عبارات اضافی نسخه بدل‌ها با علامت به علاوه «+» و عبارات افتاده در آنها با علامت منها «-» نشان داده شده است.